

НАДДНІПРЯНЩИНА СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ТА ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ В ПЕРСОНАЛІСТИЦІ

УДК 94 (477)

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України

МИКОЛА МУРЗАКЕВИЧ – ЗАБУТИЙ ДОСЛІДНИК ПВДНЯ УКРАЇНИ

Розглядається життя і творчий шлях забутого історика, археолога, археографа, педагога, професора, директора Рішельєвського ліцею, фундатора Одеського і Феодосійського музеїв, співзасновника і віце-президента Одеського товариства історії і старожитностей М. Н. Мурзакевича (1806–1883).

Ключові слова: Одеса, ліцей, Крим, Катеринослав, запорожці, І. М. Инзов, Гавриїл (Розанов).

Рассматриваются жизнь и творчество забытого историка, археолога, археографа, педагога, профессора, директора Ришельевского лицея, фундатора Одесского и Феодосийского музеев, сооснователя и вице-президента Одесского общества истории и древностей Н. Н. Мурзакевича (1806–1883).

Ключевые слова: Одесса, лицей, Крым, Екатеринослав, запорожцы, И. Н. Инзов, Гавриил (Розанов).

We consider the life and work of a forgotten historian, archaeologist, archeographers, teacher, professor, director of the Richelieu Lyceum, Odessa and Feodosia Fundator museums, co-founder and vice president of the Odessa Society of History and Antiquities of N. Murzakevich.

Key words: Odessa High School, Crimea, LOTS, Cossacks, JH Inzov, Gabriel (Roazanov).

Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883) – один із колись відомих, а тепер забутих культурних та освітніх діячів вітчизняної іс-

торії та археології – зробив вагомий внесок у вивчення історії та археології, нумізматики, фалеристики і сфрагістики Півдня України взагалі та Катеринославщини зокрема. Педагог, професор, директор Рішельєвського ліцею, співзасновник і віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей. Фундатор музеїв в Одесі та Феодосії. Талановита і всебічно обдарована людина, невтомна, фанатично віддана справі дослідження відомих і виявлення нових пам'яток історії і культури.

М. Н. Мурзакевич багато зробив для вивчення Придніпров'я. Він виявив у с. Решетилівці (зараз райцентр Полтавської області) у маєтку правителя канцелярії князя Г. О. Потьомкіна (1739–1791) – у сімейному архіві С. Попова – безцінні документи XVIII ст. і вперше їх опублікував, ввівши до наукового обігу. Серед них матеріали щодо відкриття Катеринославського намісництва, перипетії губернського міста Катеринослава – від намірів заснувати його на правому березі Дніпра на місці запорозької слободи Половиці до заготівлі будівельних матеріалів і здійснення будівництва. Деталі заселення та господарського освоєння регіону містяться в ордерах генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна правителям Катеринославського намісництва Т. І. Тутолмїну (1740–1809), І. М. Синельникову (1741–1794) та в їх донесеннях.

Двадцять першого квітня (3 травня) 1806 р. в сім'ї священика соборної церкви Смоленська народився син Микола. Батько був високоосвіченою людиною, написав і видав п'ятитомну «Историю губернского города Смоленска от древнейших времен до 1804 года». Син здобув середню освіту в місцевій духовній семінарії (1817–1825), а вищу – в Московському університеті на відділенні «нравственно-политических наук», який закінчив у 1828 р. [1, с. 244]. Великий вплив на юнака мали лекції завідуючого кафедрою історії, статистики і географії, доктора філософії і «язящних наук» М. Т. Каченовського (1775–1842) і молодого історика М. П. Погодіна (1800–1875), з якими він пізніше буде з радістю зустрічатися під час літніх канікул і службових відряджень до Москви.

Більшу частину свого життя – 52 роки – Микола Никифорович провів в Одесі. Тут розпочалася й завершилася його подвижницька педагогічна і наукова діяльність, яка проходила переважно у двох закладах – у відкритому в 1817 р. Рішельєвському ліцеї, перетвореному в 1865 р. на Новоросійський університет, і головним чином – у заснованому ним Одеському товаристві історії та старожитностей.

Прибувши до Одеси в 1830 р., М. Н. Мурзакевич поступив канцелярським чиновником на Одеську митницю. Служба не приносила морального задоволення, і вже в січні 1831 р. він її залишив і в тому ж році розпочав педагогічну діяльність в Рішельєвському ліцеї, виконуючим обов'язки вчительського помічника в початковому учили-

щі. Одночасно він викладав у ліцеї загальну історію та географію, а в VII класі гімназії, з 1835 по 1838 р., – російську історію. [5, с. 82].

У день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира 16 (28) липня 1834 р. відбулося урочисте відкриття Київського університету, який одержав ім'я свого патрона. Серед запрошених був М. Н. Мурзакевич. Це стало свідченням визнання його заслуг і авторитету на педагогічній ниві. Попечитель нового навчального закладу запропонував одеситу посаду старшого вчителя гімназії і хранителя університетського мінц-кабінету (зібрання монет і медалей. – *В. М.*). Подякувавши за запрошення, М. Н. Мурзакевич попросив час на роздуми та узгодження із керівництвом ліцею [2, с. 130–131].

Під час тижневого перебування в Києві, відвідування визначних місць Микола Никифорович кожного вечора спілкувався з істориком, археографом, бібліографом, митрополитом Київським і Галицьким, дійсним членом Російської Академії Є. О. Болгоковітиновим, у монашестві Євгенієм (1767–1837) [2, с. 130]. Відомий вчений схвально оцінив роботи початкуючого дослідника з нумізматики.

М. Н. Мурзакевичу щастило в житті на зустрічі з видатними людьми, з багатьма із них зав'язувалися багаторічні плідні стосунки. У 1835 р. всі з нетерпінням чекали появи нового статуту ліцею. Миколу Никифоровича гнітила невизначеність. Під час літніх канікул він уже вдруге їде до Москви. Коли він проминав військові поселення, у нього склалося скептичне ставлення до діяльності сумнозвісного інспектора всієї «поселеної» кавалерії генерала від кавалерії графа І. Й. де Вітта (1781–1840). На одній із підмосковних поштових станцій одесит розговорився з незнайомим йому поміщиком відносно освіти, різко не погодившись із співрозмовником в оцінці обов'язків вчителів і Міністерства народної освіти. Запеклим опонентом виявився колишній попечитель Харківського навчального округу граф О. О. Перовський (1787–1836).

Приїхавши до Москви, Микола Никифорович відразу ж зустрівся зі своїми улюбленими професорами. М. Т. Каченовський схвалив роботу над «Історією генуезьких поселень у Криму», виданою в 1837 р. в Одесі і захищеною наступного року як магістерська дисертація. Слава про одеського нумізмата і неабиякого знавця монет досягла Москви. На цьому ґрунті відбулося знайомство із попечителем Московського університету – генерал-ад'ютантом, графом С. Г. Строгановим (1794–1882), на запрошення якого вчительський помічник часто приходив до нього додому. Під час цього перебування в Білокам'яній М. Н. Мурзакевич ознайомився із колекціонером і нумізматом О. Д. Чортковим, професором Московського університету І. М. Снігерьовим (1793–1868), видавцем «Московського телеграфу», істориком і журналістом М. О. Полевим (1796–1846).

У своїх «Записках» Микола Никифорович дав блискучий портрет правителя канцелярії – генерал-губернатора, згодом Катеринославського цивільного губернатора (у 1847–1857 рр.) А. Я. Фабра (1790–1863), який значно відрізняється від сучасного канонізованого, із хрестоматійним гляндцем. Зокрема, він «... був зразковим у діяльності, мовчазності і ретельності. Не бувши ласим на хабарі, Фабр виділявся «неописанно любостяжательською скупістю». Жадібність його стала притчею. У 1833 р. відправлялися допоміжні війська в Туреччину. Заклопотаний граф запитав у присутніх: «Де б безпечніше розмістити порох?» – і отримав відповідь від дотепника О. О. Наришкіна: «На кухні у Фабра». У списках чиновників, які потребували матеріальної допомоги, він не соромився писати себе першим. Найулюбленішим його заняттям було, зачинившись у кімнаті, рахувати гроші. «Як начальник він був не злопам'ятний, щедрий на обіцянки і скупий на всяку допомогу» [2, с. 137].

1836 рік став знаменним для М. Н. Мурзакевича у службовому і творчому плані. Вчительського помічника затверджують на посаді вчителя [5, с. 82]. На сторінках «Одеського вісника» друкуються зібрані матеріали з історії Півдня України: «Про заселення Новоросійського краю», «Коротка історія давнього міста Херсона» (Херсонеса. – *В. М.*), «Ще про заселення Новоросійського краю», «Про чеканку монет у Криму», «Археологічні відомості про напис, знайдений поблизу Очакова», «Про приєднання до Росії Очаківської області». Одночасно із М. Н. Мурзакевичем історією Півдня України займався А. О. Скальковський (1808–1899). Переконавшись у серйозності намірів Аполлона Олександровича, він не тільки передав йому наявні матеріали і документи, а й рекомендував А. Я. Фабру – з метою сприяння в дослідженнях [4, с. 123–124].

Літні канікули 1836 р. пройшли в Криму. Учитель перетнув його із заходу на схід – із Євпаторії через Сімферополь, Бахчисарай, Севастополь, Південний берег, Феодосію і Керч. Враження від мандрівки лягло в основу «Поїздки в Крим в 1836 році», надрукованій в «Журнале Міністерства народного просвещения». В Ялті мандрівник знову зустрівся із ректором Київського університету М. О. Максимовичем (1804–1873). Таврійський губернатор О. І. Казначеев представив Миколу Никифоровича Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, графу М. С. Воронцову (1782–1856). Повертаючись назад, мандрівник біля Алушти отримав запрошення Михайла Семеновича завітати до нього. Стан одягу і взуття мало підходив до паркету палацу, через що він змушений був відмовитись від візиту. Повторне запрошення було неможливо проігнорувати. Господар зустрів Миколу Никифоровича дуже привітно, упродовж години розпитуючи про побачене, прийняв пропозицію про необхідність переписати,

перекласти й видати надмогильні ханські написи в Бахчисараї. Необхідне доручення зразу ж отримав перекладач східних мов О. О. Борзенко [2, с. 140].

1837 рік видався багатим на події. В Одесі вийшла книга «Історія генуезьких поселень в Криму», з'явився довгоочікуваний статут ліцею. Для здобуття посади ад'ютанта і професора претенденти повинні були мати диплом магістра. Микола Никифорович їде в Петербург на прийом до міністра народної освіти і президента Академії наук С. С. Уварова (1786–1855). Протягом трьох місяців працює в архівах і бібліотеках, знайомиться з істориком і етнографом О. В. Терещенком (1806–1865) – автором «Нарисів Новоросійського краю», який в 1852 р. розкопував у Солонянському районі на Катеринославщині Олександропольський курган, і новопризначеним попечителем Рішельєвського ліцею, дійсним статським радником Д. М. Княжевичем (1788–1841).

Повернувшись зі столиці, Микола Никифорович зробив невдалу спробу перейти до Київського університету. Рада відмовила. Вільне місце викладача історії зайняла, згідно із розпорядженням міністра освіти, інша особа.

Із Києва їхав разом із магістром – згодом відомим славістом, професором Московського університету, видавцем цінних матеріалів з історії України («Історії русів», «Літопису Самовидця», «Діаріуша» М. Ханенка та ін.) О. (И). М. Бодяньським (1808–1877), який із Одеси вирушав за кордон у наукове відрядження.

Одеса зустріла чумою і карантиним. Втім у цей час відбувається знайомство, що переростає в дружбу, із двома видатними людьми: головним попечителем колоністів Півдня Росії генералом від інфантерії І. М. Інзовим (1768–1845) та відомим істориком, архієпископом Херсонським і Таврійським, який незадовго перед цим переїхав із Катеринослава, Гавриїлом (у миру – В. Ф. Розанов, 1781–1858) [3, с. 658–659].

Тридцять першого січня 1838 р. М. Н. Мурзакевича призначили виконуючим обов'язки ад'ютанта (помічник професора чи його замісник. –*В. М.*). 1 вересня того ж року він успішно витримав диспут на тему «Історія генуезьких поселень в Криму» і одержав диплом магістра. Граф С. Г. Строганов запропонував йому перейти викладачем у Московський університет із попереднім відрядженням за кордон для вдосконалення знань за рахунок держави. Та прийняти це спокусливе запрошення Микола Никифорович не зміг, не переговоривши спочатку із Д. М. Княжевичем) [3, с. 662].

Пропозицію він не прийняв і за кордон не поїхав. Після захисту дисертації Миколу Никифоровича затвердили на посаді ад'ютанта, наступного року – професором [1, с. 245], за іншими даними, – в 1840 р. [5, с. 82]. У 1853 р. його призначають директором Рішельєвського лі-

цею. На цій посаді Микола Никифорович залишався до виходу у відставку в 1857 р. Професор наглядав за одеським чоловічим єврейським училищем (1848 р.), у 1849 р. контролював навчальні заклади Катеринославської губернії і Таганрозької губернії, побував у місті на Дніпрі, зустрічався зі старим знайомим – цивільним губернатором А. Я. Фабром. Будучи директором ліцею з 12 травня 1854 р. по 15 лютого 1855 р. і з 22 травня по 25 жовтня 1856 р., очолював Одеський навчальний округ [5, с. 82], з інспекційною перевіркою стану народної освіти знову побував у Катеринославі.

Проживаючи в Одесі, М. Н. Мурзакевич спрямував свої зусилля на вивчення Південної України. Він розумів, що комплексне дослідження великого, багатого пам'ятками старовини різних епох і народів регіону можливе лише зусиллями багатьох дослідників, об'єднаних кількома планами. Потреба створення координаційного органу (центру) відчувалася давно. Та тільки в 1839 р., завдячуючи енергії п'яти осіб – М. М. Кирьякова, Д. М. Княжевича, М. Н. Мурзакевича, О. С. Стурдзи і А. Я. Фабра, за підтримки і покровительства М. С. Воронцова, було засноване Одеське товариство історії та старожитностей. 23 квітня воно розпочало свою діяльність. Член-засновник М. Н. Мурзакевич був обраний секретарем і залишався ним до 1875 р., до обрання віце-президентом Товариства. Під його редакцією вийшло 12 томів-фоліантів «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». У кожному з них вміщено багато статей і повідомлень багаторічного незмінного секретаря – усього близько 130 [7], присвячених історії, археології, етнографії, нумізматиці, сфрагістиці, фалеристиці, статистиці, географії, педагогіці і т. ін.

Комплексно вивчаючи Південну Україну, Микола Никифорович проводив розкопки, займався евристичними пошуками в місцевих архівах, публікував першоджерела. Серед його знахідок виокремимо невідому раніше «Псковську судну грамоту» – одну з найважливіших пам'яток вічевого законодавства, уперше видану вченим у 1847 р., та оригінали листів царевича Олексія Петровича до батька Петра (1672–1725), імператриці Катерини Олексіївни (1684–1727), Кабінет секретаря Макарова та інших осіб – усього 150 листів. Грамоту і лист М. Н. Мурзакевич відшукав серед рукописів бібліотеки М. С. Воронцова в Одесі. Там же були знайдені невідомі варіанти «Руської правди», подробиці про смерть преподобного Феодосія Печерського [8, с. 210].

Під час Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. учений залишався в Одесі. Навесні 1854 р., на прохання М. Н. Воронцова, який вже давно перебував на Кавказі намісником, Микола Никифорович здійснив енергійні заходи щодо збереження його бібліотеки, безцінних раритетів, манускриптів і документів із сімейного графського архіву. 1 квітня 1854 р. М. Н. Мурзакевич склав усе в дерев'яні ящи-

ки і надійно заховав у глибоких підвалах. І дуже вчасно, бо 10 квітня 1854 р. Одесу обстріляла англо-французька ескадра. Декілька ракет застрягли в стінах будинку, загорівся сіновал, але книги були в безпечному місці.

Значним археографічним надбанням ученого стало видання в 1852 р. в Одесі «Історії про козаків Запорозьких» С. І. Мишецького, до якої він разом з іншими членами товариства С. В. Сафоновим та М. Вертильяком написав ґрунтовні примітки та додав ілюстрації. Микола Никифорович редагував довідкову книгу Херсонської губернії «Новоросійський календар» на 1839, 1840, 1841 рр., опублікував у ньому статті за 1845 і 1848 рр.

Тематика досліджень ентузіаста є надзвичайно широкою. Перш за все це введення до наукового вжитку широкого кола архівних джерел періоду інтенсивного заселення та господарського освоєння Південної України кінця XVIII ст., біографічні матеріали про діячів регіону взагалі і Придніпров'я зокрема: О. Ф. Колпака, А. Я. Фабра, М. Б. Герсєванова, М. І. Голєніщева-Кутузова, Й. М. Рибаса, Ф. де Волана, М. Л. Фалєєва, Г. О. Потьомкіна.

Микола Никифорович турбувався про збереження історичних і археологічних пам'яток у Криму (залишків Солдайської фортеці, Царського кургану біля Керчі та ін.). Завдячуючи його клопотанню приведені в належний стан могили генерал-фельдмаршала, князя Г. О. Потьомкіна, генерал-майора І. М. Синельникова та інших воїнів, що загинули під час штурму Очакова в 1788 р. Подвижник склав список давніх пам'яток Півдня України, Криму та Бєсарабії, що мають охоронятися, привів до ладу протоколи засідань, здійснював підготовку VI археологічного з'їзду в Одесі, делегувався на всі інші.

Вчений-ентузіаст був засновником музеїв Товариства, Одеси і Феодосії. Прославився як невтомний збирач старожитностей та раритетів: картин, монет, медалей, орденів тощо. З великим умінням і тактом перекоував власників – приватних осіб у важливості придбання таких речей для музею шляхом безкоштовного пожертвування їх власниками або ж продажу за не дуже велику ціну. Багато рідкісних предметів надійшло до музеїв як дар. Микола Никифорович у справі поповнення музею експонатами був гідним поваги й наслідування, до речі для Д. І. Яворницького.

Захоплення юності розвіяла проза життя. Службове і матеріальне становище не дозволяли одружитися. Якось він сказав товаришу: «Бути ж управителем маєтку своєї дружини я не знаходжу зручним». Так він і залишився на все життя одинаком. Прожив скромно, мало витрачаючи на власні потреби.

П'ятнадцятого (27) жовтня 1883 р. невтомний трудівник помер в Одесі. Все його майно перейшло племінникам – синам брата. Діти

сестри отримали чайне і столове срібло і по 500 крб кожний. За заповітом Микола Никифорович призначив 1 тис. крб на надмогильну плиту батькові в Смоленську і тамтешнім церквам, на поминки батька й родичів – 500 крб, виділив гроші для Московського університету – по 300 крб на стипендію свого імені – і на заснування в Одесі ремісничої школи, Одеському товариству історії та старожитностей і його музею. Бібліотеку заповів своєму дітищу, дублікати – Феодосійському музею. Зібрання картин лягли в основу Одеської галереї. Меблі та одяг призначив слугі. І з виділених 500 крб на власні похорони розпорядився витратити лише 200, решту передати міському нічному притулку [9, с. 815,846].

У 2011 р. виповнилося 205 років із дня народження невтомного трудівника на ниві вивчення Південної України. Пам'ятником яскравого життя залишаються його праці «Хаджибейський замок», «Діячі Новоросійського краю», «Історичні пісні, які стосуються події в Новоросійському краї», «Медалі, які відносяться до діячів Новоросійського краю», «Початок книгодрукування в Новоросійському краю», «Опис міст і повітів Азовської губернії 1776 року», «Ордера князя Потьомкіна», «Збірник подій в Новоросійському краю», «Власноручні ордери князя Потьомкіна – Таврійського...», «Годинники новоросійського виробництва» і багато інших.

Бібліографічні посилання

1. *Билунов Б. Н.* Мурзакевич Николай Никифорович / Б. Н. Билунов // *Славяноведение в дореволюционной России.* – М., 1979. – С. 244–245.
2. *Записки Мурзакевича* // *Рус. старина.* – СПб., 1887. – Т. LIV. – № 4. – С. 129–144.
3. *Записки Мурзакевича* // *Рус. старина.* – СПб., 1887. – Т. LIV. – № 6. – С. 653–662.
4. *Мороз В. С.* Николай Никифорович Мурзакевич – дослідник Придніпров'я / В. С. Мороз // *Моє Придніпров'я.* – Д., 2010. – Ч. 1. – С. 122–125.
5. *Мурзакевич Н. Н.* Некролог // *Журн. Мин-ва народн. образования.* – СПб., 1883. – № 12. – С. 81–89.
6. *Мурзакевич Николай Никифорович* // *Русский биографический словарь.* Изд. Ф. А. Брокгауз – И. А. Эфрон. – М., 2007. – С. 579.
7. *Попруженко М. Г.* Указатель статей, помещенных в I–XXX томах «Записок Императорского общества истории и древностей» / М. Г. Попруженко. – Одесса, 1914.
8. *Р-в В. (Рудаков В. Е.)* Мурзакевич Николай Никифорович / В. Р-в (В. Е. Рудаков) // *Энцикл. словарь.* Изд. Ф. А. Брокгауз–И. А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. XX. – Кн. 39. – С. 210.
9. *Юркевич В.* Черновой проект завещания, найденный в бумагах бывшего вице-президента Общества Н. Н. Мурзакевича / В. Юркевич // *Журн. Мин-ва народн. просвещения.* – 1883. – № 12. – С. 844–846.

Надійшла до редакції 10.11.2011